

БЕЗПАЛЕНКО А. М.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ У СЛОВІ В АСПЕКТІ ГЕШТАЛЬТУ. КАРТА СУМІЖНОСТІ

Перехід від однієї стадії еволюції слова до іншої супроводжується особливим проміжним станом, для якого у певному місці і часі характерне несвідоме нерозрізнення чи свідоме ототожнення двох або більше семантичних фігур у єдиному гешталті слова. Графічно цей стан знаходить своє вираження у другому типі відношень між іменами за класифікацією Ейлера. Результатом таких відношень є карта суміжностей, яка демонструє квантовий характер розвитку семантики слова і яку слід вважати безцінним номінативно-когнітивним надбанням людства

Ключові слова: кола Ейлера, ототожнення, семантика, принцип суміжності, гештальт, квант, полісемія.

Переход от одной стадии эволюции слова к другой сопровождается особенным промежуточным состоянием, для которого в определенном месте и времени характерно несознательное неразличение или сознательное отождествление двух или более семантических фигур в едином гешталте слова. Графически это состояние находит свое выражение во втором типе отношений между именами по классификации Эйлера. Результатом таких отношений является карта смежностей, которая демонстрирует квантовый характер развития семантики слова и которую следует считать бесценным номинативно-когнитивным достоянием человечества.

Ключевые слова: круги Эйлера, отождествление, семантика, принцип смежности, гештальт, квант, полисемия.

The transition from one state of word evolution to another is accompanied by special intermediate state which is characterized either by unconscious not-distinguishing (intermixing) or conscious substitution of two or more figures in the word gestalt in certain place and time. Graphically this state may be showed by the second type of the name relation in concordance with Euler classification. The result of these relations is the contiguity map which demonstrates quantum character of word semantic development and should be taken as invaluable nominative-cognitive acquisition of mankind.

Key words: Euler circles, intermixing, semantics, contiguity principle, gestalt, quanta, polysemia

Словники лише інвентаризують початкові і більш пізні значення слів, психічна ж природа (причини) їх семантичної еволюції залишається не розкритою і потребує окремих досліджень. Ми вже звертали увагу [1:91–120;132–145;148–164] на кардинальне питання, яке потребує ґрунтовної відповіді: як відбувається переродження, перехід мовного знака від однієї стадії до іншої? Який психокогнітивний механізм лежить в основі переходу? Відповідь на ці питання становить мету поданої статті. У якості **об'єкта**

дослідження взято слово, знак, в якості **предмета** – історичні зміни у його змісті в аспекті гештальтпсихології, що обумовлює **актуальність і наукову новизну** пропонованої статті.

Візьмімо, наприклад, українські слова **сублімація** і **контамінація** та їхні відповідники в англійській мові *sublimation*, *contamination* і прослідкуймо за семантичними змінами, які відбулися відносно недавно у їхньому змісті.

Сублімація: стадія t¹: *Перехід речовини з твердого в газоподібний стан (хім., фіз.)* → **стадія t²:** *Психічний процес перетворення і зосередження енергії афективних прагнень на цілі соціальної діяльності та культурної творчості* [2:866]. В англійській мові та інших європейських мовах це слово-термін у другому значенні частотно почало вживатися у першій половині ХХ століття після публікації праць З.Фрейда, у яких поняття “лібідо” пов’язувалося із виділенням у слові **сублімація** нової фігури на старому семантичному фоні. Схема суміжних відношень між станами може бути зображена у вигляді двох кілець-овалів, які, за класифікацією Л.Ейлера, підпадають під другий тип відношень між іменами – перетин [3:62–68]: . В англійській мові у слові *sublimation* теж виділяються ці ж самі фігури, але друга фігура стає фоном, на якому виділяється іще одна фігура – “піднесення, очищення” (психол.), яка у перцептивно-когнітивному розумінні ще більше віддалена від первинного фону “*перехід речовини в газоподібний стан*” [4:457]. Тут схема суміжних відношень, за класифікацією Ейлера, набуває іншого вигляду – **перетин і включення**: .

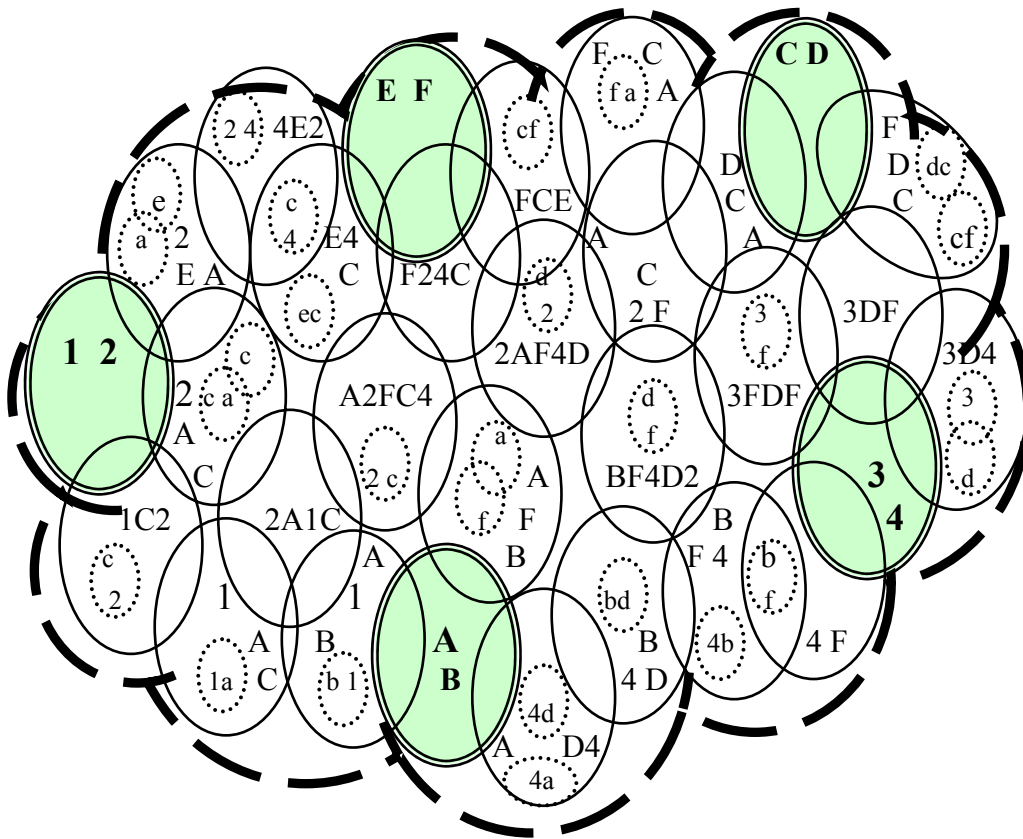
Контамінація: стадія t¹: *Взаємодія мовних одиниць, шляхом перехресного об’єднання двох слів чи виразів, яке призводить до створення нової мовної одиниці (лінгв.)* → **стадія t²:** *Поєднання текстів різних редакцій одного і того самого твору* [2:551]. В українській мові тут на спільному фоні “*дотик двох об’єктів*” виділилась дві менші суміжні фігури: “*взаємодія мовних одиниць*” і “*поєднання текстів*”. Схема суміжних відношень: . Але цікаво, що цей термін запозичено українською мовою лише з цими фігурами, тоді коли на ґрунті інших європейських мов у цьому концепті виділяються інші фігури, наприклад, в англ. *contamination* такі: 1. забруднення, 2. зараження, 3. розкладання, 4. осквернення

[4:230]. Надзвичайно показовою є тут фігура “розкладання”, виділення якої являє собою якісний когнітивний стрибок у розвитку семантики цього концепту, адже усі інші фігури мають один **спільний фон** “дотик двох об’єктів”, на основі якого вони виділились, як суміжні (різне в одному і тому ж). Фігура “розкладання” вже абсолютно відірвалася (віддалилася) від базового фону “дотик двох об’єктів”, виділившись на вторинному фоні “забруднення”, “зараження”. Вона **вже** не має нічого спільного з фоном “дотик двох об’єктів” (розкладання може відбуватися без дотику іншого об’єкта). Фігуру “розкладання” було виділено вже на іншому фоні – “зараження”. Так само, як і фігура “осквернення” **іще** не має нічого спільного з фігурою “розкладання”, оскільки вона виділилася на фоні “забруднення”. Отже результуючі відношення між фігурами концепту **контамінація** на європейському ареалі набувають такого вигляду:

Схема демонструє **покрокову синонімізацію**, уподібнення фігур гештальтів у геоісторичному розумінні – кожен овал-гештальт має **спільну зону** з іншим (заштрихований сегмент). Ця спільна зона особлива. З одного боку вона означає, що упродовж певного часу і у певному місці при вживанні слова у його гештальті несвідомо не розрізнялися чи свідомо ототожнювалися дві або більше фігури. Колись нашим предком *дотик* ототожнювався із *взаємодією* або не відрізнявся від неї, а *взаємодія* не диференціювалася від *поєднання* і т.д. – у цьому проявляється сенсорне маскування, інтеграція у мові. Таке ототожнення-нерозрізнення мало місце у свідомості не лише нашого

предка, а й у свідомості наших сучасників. Коли сьогоднішній мовець каже “В результаті вибуху на Чорнобильській АЕС відбулося забруднення значної території”, то словом **забруднення** він симультанно виражає і зараження, і розкладання, і осквернення. Потенційна можливість такого ланцюгового ототожнення є необхідною умовою функціонування мови і свідомості. Показовим у цьому плані є хід міркувань Гамлета, який після слів “Бідолашний Йоріку!” продовжує: “...Гораціо! ... Можна простежити за прахом Александра Македонського, аж поки він перетвориться на замазку для барила. ... Чому б, наприклад, **не перебільшуючи і не порушуючи ймовірності** (виділено –А.Б.), не простежити за ним у такий спосіб: Александр помер, Александра поховано, Александр перетворився в прах; прах – земля, з глини роблять замазку; то чому б тієї замазки, на яку він перетворився, не вжити, щоб замазати щілини в пивному барилі? Всеволодний Цезар перетлів на глину, Ним у стіні замазують щілину, – Той, перед ким весь світ колись тремтів, Рятує від зимових холодів” [5:283–284]. Має рацію Х. Борхес, зазначаючи, що “**інше – це те саме**” [6:1]. У заштрихованій зоні відбувається нерозрізнення-змішування двох фігур, там **все – те саме**, диференціація починається за межами цієї зони. З іншого боку, заштриховану зону слід вважати **зоною семантичної біфуркації** (від лат. *bis+furca* – точка роздвоєння гілок, вен [7]), де зароджується спочатку непомітна зміна, яка потім розноситься носіями мови у часі й просторі у різних напрямках – так зароджується полісемія і синонімія, загалом варіативність. Таким чином, з семантичної точки зору зона суміжності (заштрихована зона) – це особлива зона, де відбувається як процес сенсорного маскування двох або більше ознак, їх інтегрування в один гештальт, так і процес зародження нової ознаки, а затим і її вирізнення. Можна сказати, що зона суміжності містить у собі **ген зміни**. Вона є своєрідною **eruption zone** (англ. *eruption* – виверження), в якій зароджується і з якої вивергається зміна. Гештальпсихологічний розгляд дає можливість зробити важливий **висновок**: у розвиткові семантики слова кожен перехід відбувався на основі принципу суміжності: нова фігура виділяється на фоні сусідньої. Саме ця обставина лежить в основі етимологічного пошуку. Розвиток протознаків, історично розгортаючись, утворює своєрідну “семантичну квітку”, або карту суміжностей.

Пояснення до карти суміжностей:

1. Овали, обведені подвійною лінією, символізують початково неспоріднені протономени, у гештальтах форми і змісту яких жирними цифрами та літерами позначено фігури, що первинно виділялись у певному соціумі. Послідовно продовжуючи і глобалізуючи вдалу метафору Л. С. Виготського, якою він порівнює думку “із навислою хмарою, яка проливається дощем слів” [8:507], можна сказати, що у хмару людської думки повернуто краплі-слова дощу (овали). Ці “краплі”, випадаючи на ґрунт людської свідомості, утворюють номінативно-когнітивне надбання людства, яке є **великою гуманітарною цінністю**.

2. Із плином часу розвинулись (утворилися) нові суміжні утворення, причому зміни відбувалися як у плані змісту, так і у плані вираження. Кожен овал поряд із диференційними фігурами обов’язково має як мінімум 1–2 інтегральні фігури (літеру, цифру) із суміжним овалом. Не існує жодного овала, від якого не було б переходу до суміжного за 1–2 спільними фігурами.

3. Найбільш віддалені, початково неспоріднені протономени із фігурами **1 2**, **3 4**, **АВ**, **СD** та **ЕF**, шляхом таких **переходів за суміжністю** із плином часу стають спорідненими, бо між ними завжди може прокластися (чи “прокрастися”) зв’язок через 1–2 суміжні фігури.

4. У якому б напрямку ми не намагалися провести з'єднувальну лінію від одного овала до суміжного, принципово важливо, що така лінія зажди приведе до будь-якого іншого елемента поля через **перехід**. 5. Свого часу ми вже зазначали, що феномен **переходів** наводить на аналогії з явищами в атомній фізиці, а саме – з феноменом **кванта** [9:57–59]. Так, А. Ейнштейн, пояснюючи квантову теорію випромінювання, стверджував, що *“світлове випромінювання поширюється у просторі у вигляді окремих порцій енергії – квантів”*. Це поширення відбувається шляхом переривчастих переходів, окремими порціями (дискретно) [10:158–159]. А Нільс Бор у свою чергу використав це твердження для пояснення лінійчатих спектрів атомів. З точки зору Бора *“атом може випромінювати (поглинати) енергію певними порціями – квантами. Звідки випливає, що атом може перебувати лише в певних дискретних енергетичних станах; переходячи з одного стану в інший, він випромінює (або поглинає) квант енергії ...”* [10:175]. Це твердження складає зміст знаменитих постулатів Бора, які прийнято як базові положення теорії будови атома: *“1) атоми можуть тривалий час перебувати лише в певних (стаціонарних або квантових) станах, в яких, незважаючи на рух електронів, вони не випромінюють електромагнітних хвиль (не випромінюють енергію); 2) атоми випромінюють електромагнітні хвилі (енергію) під час переходу з одного стаціонарного стану в інший”* [10:175].

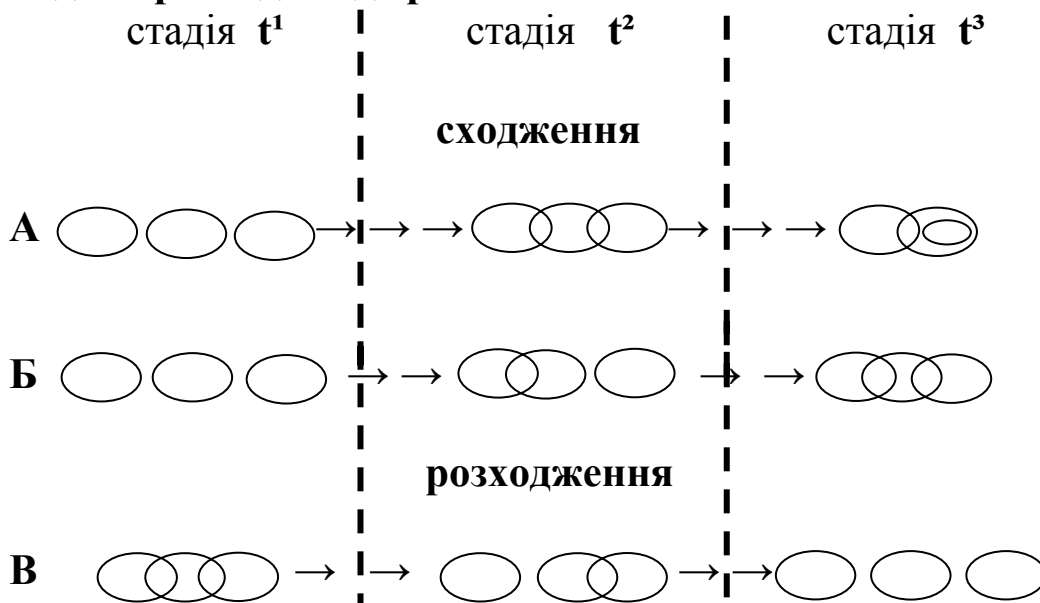
Для повної аналогії можливим і необхідним є введення поняття **кванта** та **семантичної енергії** у лінгвістиці і семіотиці, що цілком виправдано, бо кожен овал на карті суміжностей по-іншому семантично заряджений. Квант – це порція, *“найменша можлива кількість, на яку може змінитися дискретна за своєю природою величина”* [7]. Різні мовні одиниці мають різні порції значень себто змінну семантичну енергію. Власне, **перелік значень слова у тлумачному словнику є фіксацією квантів його семантики**. Якщо перехід атома із однієї орбіти на іншу супроводжується викидом енергії, яка вимірюється квантами, то діахронічний перехід слова з одного стану його форми і змісту до другого, третього і т.д. так само супроводжується зміною його **семантичної енергії (фігур)** або зміною його **соціальної валентності**.

Увівши поняття кванта та семантичної енергії, постулати Бора можливо і необхідно екстраполювати на лінгвістику і викласти їх так: 1) мовні одиниці можуть певний час перебувати у певних станах (у незмінних гештальтах), у яких, через незначну частотність їх вживання,

виділяється всього лише одна фігура, і виділення нової (себто утворення нового значення) не відбувається, відтак не відбувається переходу на суміжний овал (вони не випромінюють семантичну енергію) – найменші овали на карті: *1a*, *c2*, *24*, *es*, *dc*, *cf* та ін. Це слова-терміни на кшталт *юнозонд* (радіотехнічний прилад), *ромбододакедр* (форма кристала), *апарат Гольджі* (орган клітини) та ін.; 2) у гештальтах мовних одиниць, чия частотність вища, виділяються нові фігури, себто одиниці набувають нового семантичного значення (випромінюють семантичну енергію, вступаючи у відношення перетину з іншими гештальтами), в результаті чого відбувається перехід від одного овала до суміжного і утворюється зона суміжності: овали *F24C*, *3DF* та інші. Це слова типу *іти*, *жити*, *дія*, *стан* та ін., семантика яких стримить до безкінечності, через що їх називають гіперонімами. Незважаючи на деяку умовність, аналогія доречна. Такий ізоморфізм суджень із різних галузей наук є цілком гештальт-теоретичним і свідчить, з одного боку, про ізоморфізм різних ділянок дійсності, а з іншого – про те, що **суміжність є універсальною когнітивно-відображальною категорією нашої свідомості.**

Фрагмент карти суміжностей містить усі три типи логічних відношень між іменами, які запропоновано Л. Ейлером: а) відсутність спільного , б) перетин (доповнювальна дистрибуція) , в) включення , а також г) різноманітні комбінації цих трьох типів.

Для кожної стадії (стану) характерна своя комбінація співвідношень для різних мовних знаків (А, Б, В), але в основі кожної окремої комбінації лежить процес **сходження** чи **розходження**, які в кінцевому результаті **все одно призводять до розмноження:**

Реальність поліформна і модифікаційно мінлива. Сплітаючи тенета номінації, наша свідомість намагається їй відповідати, тобто бути ізоморфною реальності, у результаті чого змінюється мова. Щоб упіймати модифікаційну мінливість реальності, наш аналітизм (мова) повинен мати “запас міцності”. Карта суміжностей є функцією нашої свідомості і нагадує сітку-мереживо, яка якраз і є тими аналітичними тенетами, які забезпечують такий запас міцності і дають нам безцінну можливість номінативно фіксувати цю модифікаційну мінливість реальності. Саме існування такої гештальтної сітки і забезпечує нам, **по-перше**, те, що в принципі не може бути ідеї, думки, поняття, образу, емоції чи їх відтінків, які в кінцевому результаті не можна було б “схопити тенетами”, щоб їх виразити. Головне тут для адресанта – послідовно перебрати ланцюг фігур, щоб виділити одну-єдину, точну, для чого потрібно знати достатню їх кількість, тобто мати потужну мовну компетенцію, бути високоосвіченим. Точне попадання-виділення (диференціація) відбувається за межами заштрихованої і дається лише майстрам красного письменства, включаючи і хороших науковців. Саме завдяки цьому створюються шедеври науки і літератури. Але в більшості доводиться зустрічати неточне виділення-змішування фігур, яке відбувається в заштрихованій зоні – одна із причин розмаїття фігур у гештальтах мовних знаків, себто полісемії. Неточне виділення фігур у гештальті слова обумовлює невисоку змістовно-естетичну цінність більшості світових текстів, але водночас забезпечує породження нових семантичних фігур. **По-друге**, завдяки наявності зони суміжності, у нашій свідомості утворюється гештальтна сітка, яка забезпечує достатнє **розуміння навіть при мінімальному знанні мови**: досить знати кілька десятків знаків і комунікація відбудеться. (Для виживання людства і це конче було і продовжує бути необхідним). Очевидно, для ефективного обслуговування комунікативних потреб суспільства його мові вкрай необхідний баланс як монофігурних гештальтів мовних знаків, так і багатофігурних. Необхідно, щоб дотримувалась оптимальне їх співвідношення.

Якщо припустити, що феномен суміжності не був би притаманний нашій свідомості і мові, тобто коли б між концептами мали місце лише відношення неспорідненості: , або тільки включення , то тоді сітка перестала б бути власне сіткою, і нею

не можна було б нічого зафіксувати (“упіймати”), будь-яка думка, ідея вислизала б. Таку відсутність слід було б розцінювати не інакше, як **когнітивно-гносеологічну катастрофу**, наслідки якої для окремої людини описано в історії хвороби будь-якого пацієнта з діагнозом “амнезія” чи “прозопагнозія”, а для усього людства – у біблійській легенді про Вавилонську вежу.

Примітка: Прозопагнозією називається хвороба, яка пов’язана із локальним враженням асоціативної кори мозку, коли людина здатна упізнавати **окремі** деталі предмета, але не може ідентифікувати **увесь** предмет у цілому, себто не може побудувати увесь його гештальт [11:450].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Безпаленко А. М.* Принцип суміжності у мові. Слово у дзеркалі гештальттеорії. Монографія / Анатолій Мілетійович Безпаленко. – К. : Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2009, – 424 с.
2. *Словник іншомовних слів* / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
3. *Івін О. А.* Логіка : [експеримент. навч. посібник для факульт. курсів за вибором учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій] / Олександр Андрійович Івін. – К. : АртЕк, 1996. – 232 с.
4. *Англо-український словник* : у 2-х т. – Близько 120 тис. слів / Склав Микола Іванович Балла. – К. : Освіта, 1996. – Т. 1. – 752 с. ; Т. 2. – 712 с.
5. *Шекспір В.* Твори. Переклад з англійської / Вільям Шекспір. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1969. – 471 с.
6. *Harper D.* Online Etymology Dictionary/*Douglas Harper* [Електронний ресурс] / D. Harper. – 2001. – Режим доступу : [http://www. Etymonline. Com](http://www.Etymonline.Com).
7. *Abbey-Lingvo–12* [Електронний ресурс].
8. *Выготский Л. С.* Мышление и речь /Л. С. Выготский // Психология мышления / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Ф. Спиридонова, М. В. Фаликман, В. В. Петухова]. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – С. 490–508.
9. *Безпаленко А. М.* Суміжність як когнітивно-відображальний принцип у мові та мовному аналізі (етимологічний аспект) / А. М. Безпаленко // Мовні і концептуальні картини світу / відп. ред. Олександр Іванович Чередниченко. – К. : Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2009. – Вип. 25, ч.1. – С. 52–59.
10. *Гончаренко С. У.* Фізика : [проб. навч. пос. для 11 кл. шк. III ступ., гімназій і ліцеїв гуманіт. проф.]. –/ Семен Устимович Гончаренко. – К. : Освіта, 1998. – [2-ге вид.]. – 287 с.
11. *Соколов Е. Н.* Векторная психофизиология / Е. Н. Соколов // Психофизиология : [учебник для вузов] / под ред. Ю. И. Александрова. – [3-е изд. доп и перераб.]. – СПб : Питер, 2006. – С. 458–465.